

С. В. Кушнар'ов, начальник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ Державного науково-дослідного інституту МВС України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ У НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ У ПРОЦЕСІ ГРУПОВОЇ ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлено роль і місце соціально значущих якостей у системі соціальної адаптації та інтеграції неповнолітніх засуджених у суспільстві. Здійснено аналіз стану проблеми формування соціально значущих якостей у неповнолітніх засуджених в умовах позбавлення волі. Запропоновано модель формування соціально значущих якостей особистості неповнолітніх засуджених у процесі їх ресоціалізації.

Ключові слова: соціально значущі якості; неповнолітні засуджені; ресоціалізація.

У багатовіковій культурі людства серед духовних цінностей соціально значущі якості особистості завжди займали провідне місце. Надзвичайно актуальною проблема формування соціально значущих якостей є і нині, у період політичних і соціально-економічних перетворень, коли в духовному житті суспільства виявляються байдужість і грубість, відсутність бережливого і чуйного ставлення людей один до одного.

Виникнення в українському суспільстві стихійної, деструктивної для розвитку особистості, небезпечної за своїми наслідками соціальної ситуації, висуває проблему виховання моральної, творчої особистості, одухотвореної ідеалами добра, здатною протистояти руйнівним ідеям і виявляти милосердя до оточуючих. Ця проблема є актуальна, передусім, для пенітенціарної школи, оскільки альтруїзм, гідність, доброта, милосердя, толерантність та інше – це ті поняття, без яких неможливі будь-які пенітенціарні реформи.

Слідуючи з пенітенціарної парадигми, особистість засудженого слід розглядати не лише в її “найближчому” оточенні, а і як одиницю широкої системи соціальних зв'язків і стосунків, включену не лише в найближче середовище соціальної взаємодії, а й у систему суспільства.

Основна ідея, яка лежить в основі цього підходу, полягає в тому, що людина набуває складної системи різних диспозиційних утворень, які реалізують її поведінку і діяльність.

У цьому зв'язку досить проблематично вважати, що система, побудована на ізоляції особистості засудженого від суспільства, покаранні й пригніченні особистості, здатна справді спонукати до виправлення.

Більше того, установи виконання покарань як крайні форми закритих соціальних організацій, особливо в їх нинішньому вигляді, несуть в собі чималий негативний потенціал. Уже зовнішня атрибутика “зони” (вартові вежі, автоматична зброя, огорожа, колючий дріт, собаки та ін.) постійно викликає у людей почуття небезпеки.

Соціально-психологічні проблеми, пов'язані з ізоляцією, надзвичайно складно долати навіть дорослій людині, а тим більше дитині. У підлітків, які перебувають за ґратами, помічається високий рівень тривожності, виснаження нервової системи, знижуються пізнавальні процеси, негативні емоції переважають над позитивними, втрачається активність і настрої.

Очевидно, діти і підлітки належать до найменш захищеної та найбільш вразливої соціальної верстви населення, що пояснюється багатьма соціально-економічними, медичними, психологічними та психофізіологічними причинами. Щодо неповнолітніх засуджених, то ці проблеми значно каталізуються, адже вони пов'язуються з фізичною ізоляцією від суспільства, примусовістю та підконтрольністю утримання у замкненому середовищі, суттєвою обмеженістю в реалізації своїх потреб, неминучими критичними змінами у психічних станах, ослабленістю фізичного здоров'я та підвищеною залежністю від соматичних та інфекційних захворювань, типових для місць позбавлення волі. Після звільнення від покарання неповнолітні відчувають серйозні труднощі в адаптації до життя в суспільстві, відновленні соціальних зв'язків і здійсненні соціальних функцій.

Звісно ж, відмовитися від кримінальних покарань за вчинені злочини суспільство не може. У покаранні присутній елемент превентивного залякування, міститься кара, яка віддзеркалює ідею справедливої відплати за вчинене зло. Але з наукової точки зору цілком неправомірно, а з практичної – просто небезпечно вважати, що позбавлення волі виправляє, а тим більше – перевиховує.

Завдання виправлення в умовах ізоляції від суспільства недосяжне і приречене. Парадоксально, але поставивши за мету

адаптувати таку людину до життя в суспільстві, її ізолюють від цього ж суспільства. За своєю суттю стратегічне завдання пенітенціарної системи – “відірвати” засудженого від умов криміналізації – менш за все може бути виконане в місцях позбавлення волі. Згубний вплив криміналізованого середовища за ґратами не лише не долається, а й отримує деякі додаткові стимули. Цьому сприяє, зокрема, панування злочинної ідеології (субкультура), примус до асоціальної поведінки тощо [1].

Поняття “сором”, “совість”, “милосердя”, які слід було б реанімувати в умовах позбавлення волі, остаточно зникають із свідомості засудженого. Мука вимушеного перебування у “стадних” умовах призводить до примітивізації особистості, її крайньому огрубінню, різкому зниженню рівня критичної самооцінки особистості, до втрати її самоповаги і залишків соціальної ідентифікації.

Відсутність зразків поведінки вкрай необхідних у віці, коли відбувається активне формування особистості, призводить до негативних психологічних наслідків, випадання з простору власної культури.

Поза сумнівом, для того, щоб сучасні пенітенціарні установи справді стали закладами ресоціалізації засуджених, вони самі мають бути ресоціалізовані. Необхідна принципова їх ресоціалізація, перехід від суто карально-репресивного характеру до системи, побудованій на охоронно-захисній концепції, перепідпорядкування гуманітарно-компетентним органам. У цьому контексті одним із найважливіших завдань соціальних фахівців є переформування інституту тотального типу, якими є місця позбавлення волі, в інститут соціального навчання.

Кадрову основу пенітенціарного персоналу мають становити висококваліфіковані практичні психологи, соціальні психологи, соціальні педагоги, соціологи, що, насамперед, продиктовано і пенітенціарною реформою.

Детальний аналіз спеціальної літератури показав, що проблема формування соціально значущих якостей у неповнолітніх засуджених у процесі групової добродійної діяльності є міждисциплінарною, знаходиться в числі актуальних, має не лише науково-теоретичний, а й практичний характер і вимагає глибокого вивчення в наукових дослідженнях. Однак, незважаючи на підвищений інтерес науковців, до теперішнього часу ця проблематика залишається новаційною, оскільки практично не вивчалася не лише в Україні, а й у інших країнах.

У педагогічних дослідженнях соціально значущі якості трактуються як якості, які дають змогу особистості жити в існуючих соціально-культурних умовах (І. Гапонов, Т. Бурцева, Н. Руских та ін.).

Соціально значущі якості формуються і розвиваються в суспільстві й зумовлені цим суспільством. У нашому дослідженні *соціально значущі якості особистості* – це якості, які сприяють виконанню суспільно значущих завдань і становленню особистості як громадянина.

Особливість соціально значущих якостей полягає у тому, що кожна з них інтегративна, оскільки об'єднує в собі безліч більш вузьких і конкретних показників, через які виявляється і комплексно, адже охоплює різні процеси сфери діяльності й характеризується багаторівневою структурою. Соціально значущі якості знаходяться в тісному взаємозв'язку між собою, поєднуються одна з одною й утворюють певну цілісність і єдність.

Формування й розвиток соціально значущих якостей – процес надзвичайно складний, багатоаспектний, багаточинниковий і достатньо довготривалий. Його необхідно особливо інтенсивно здійснювати саме у підлітковому віці. Тому працівникам пенітенціарних установ необхідно, насамперед, знати особливості психічного розвитку підліткового віку.

Ще 1876 р. професор Київського університету ім. Святого Володимира Д. Гальберг писав: “Тюрма має справу з внутрішнім світом людини, з моральними хворобами і аномаліями, тому знання психологічні, безумовно, необхідні для успіху. Не буде сказано занадто, коли відзначити, що сума і якість людських знань у сфері психології і складають першооснову, на якій базується майбутнє тюремного питання” [2].

Аналіз літературних джерел показав, що окремі аспекти проблеми формування соціально значущих якостей у неповнолітніх засуджених знайшли своє відображення в дослідженнях О. Беца, С. Горенко, В. Кривуші, А. Макаренко, Г. Радова, В. Синьова, М. Супрун та ін. У своїх працях автори зазначали значимість гуманістичної спрямованості педагогічного процесу в місцях позбавлення волі, необхідність актуалізації позитивного потенціалу особистості, наповнення його моральним і духовним змістом.

У науковому дискурсі проблематика дослідження добродійної діяльності представлена досить широко у працях С. Булгакова, В. Вілкова, В. Ніколаєвського, В. Омельченка, О. Салтовського, В. Соловійова, О. Стрельникової та ін.

Доброчинна діяльність як вид умотивованої соціально схвальної діяльності може розглядатися за різними контекстами: у філософському (як добродіяння), у теологічному (як християнська чеснота), у психологічному (як реалізація потреби у визнанні, самоактуалізації), у соціологічному (як окремий соціальний інститут) та ін.

Дослідницький інтерес до розуміння доброчинної діяльності притаманний багатьом гуманітарним наукам. У філософії та історії вважається, що головними спонукальними чинниками благодійності є милосердя, альтруїзм, співчуття, острах покарання Божого (М. Бердяєв, М. Вебер, С. Григор'єв, Т. Шипунова, П. Флоренський та ін.). Так, наприклад, у моральній філософії добра В. С. Соловйов убачав мотиви доброчинної діяльності у жалості, милосерді та альтруїзмі, наголошуючи на взаємопов'язаності цих понять [3].

Соціологи у якості домінуючих виокремлюють мотиви прагнення до суспільного визнання та поліпшення іміджевої самооцінки (Р. Апресян, Т. Журавльова, О. Стрельникова, Ю. Тазьмін, Т. Трегубова та ін.).

У соціальній психології та педагогіці наголошується на альтруїстичній мотивації благодійників, а також трактування доброчинної міжособистісної взаємодії як специфічної "гуманітарної угоди" (Б. Анан'єв, Л. Божович, Л. Виготський, С. Воронін, Д. Ельконін, Є. Костіна, Я. Коменський, К. Ушинський, Н. Сейко та ін.).

У порядку критики варто зазначити, що на відміну від благодійної діяльності в інших країнах світу, суспільне явище доброчинності в умовах сучасної України лише здобуває окремі ознаки соціального інституту, що зумовлює надзвичайну актуальність обраної теми дослідження, насамперед, із соціально-педагогічних позицій.

Дослідження складних явищ передбачає визначення сутності та змісту понятійно-категоріального апарату, який дає змогу розкрити структуру та змістовні ознаки елементної бази.

У контексті теми дослідження найбільш тісно пов'язані з груповою доброчинною діяльністю неповнолітніх засуджених *доброта, милосердя, толерантність*. Оскільки ці соціально значущі якості особистості є базовими у дослідженні, то вони потребують чіткого розуміння їх сутності й змісту, а також глибокого наукового осмислення.

Доброта – це оцінна морально-етична категорія, яка відображає уявлення людей про морально цінне і бажане, зміст якої розкривається в чуйності, душевному ставленні до інших людей, прагненні чинити добро [4, с. 141].

Милосердя – це 1) добре, співчутливе ставлення до когонебудь; 2) жалісливе, доброзичливе, дбайливе, засноване на любові до іншої людини ставлення; протилежність милосердя – байдужість, жорстокосердість, зловмисність, ворожість, насильство. У милосерді людина обмежує себе, жертвує собою заради іншого (див. також *альтруїзм*) [5].

Тією мірою, в якій соціальне життя відтворює різницю, відособленість і протилежність індивідуальних інтересів членів суспільства, милосердя постає психологічно і практично непростим завданням. Це виявляється, зокрема, у такому: 1) милосердя може провокувати конфлікти: надання допомоги ставить того, кому вона надана, у ситуацію, яка може сприйматися як образа моральної гідності; милосердя, виражене у доброзичливій дії, у благодіянні, може вести до нерівності; 2) милосердя, яке спрямовується на іншого, чиє розуміння власного блага може відрізнятись від розуміння благодійника; 3) милосердя здійснюється у немилосердному, недосконалому світі.

В етичному плані милосердя безпосередньо пов'язане з вимогами прощення образ, непротивлення злу насильством і любові до ворогів.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – це активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості, взаєморозуміння. Толерантність є базовою соціальною цінністю успішного функціонування групи [4, с. 481].

Доброчинність (синоніми – добродійність, благодійність, філантропія) як принцип соціально-педагогічної діяльності означає добровільне, безкорисливе надання допомоги багатодітним і малозабезпеченим сім'ям, безробітним, інвалідам, дітям-сиротам та дітям, які позбавлені батьківського піклування, вихованцям шкіл-інтернатів, соціально незахищеним групам населення тощо.

Становлення соціально значущих якостей відбувається шляхом присвоєння індивідом суспільно виробленого досвіду. Тобто у людини відбувається присвоєння норм і цінностей, формується суспільна спрямованість особистості, формується певна поведінка, ставлення до себе, людей, світу.

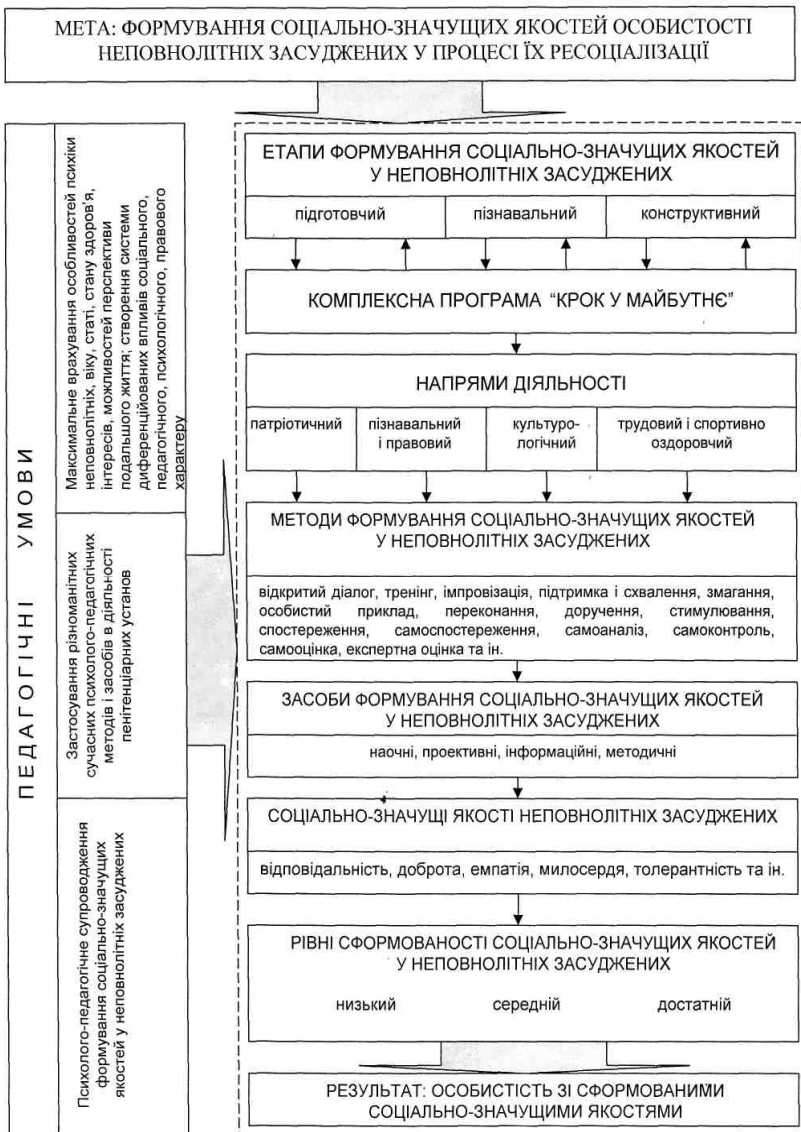
Змістовний аналіз можливостей методичного арсеналу української науки показав, що з усього розмаїття існуючих методів

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З ДЕЛІНКВЕНТАМИ

формування соціально значущих якостей у неповнолітніх засуджених достатньо використовувати ті з них, що спираються на класичні психолого-педагогічні методи, зокрема: бесіда, лекція, диспут, переконання, приклад, вправа, моделювання проблемних ситуацій та ін. Таким чином, формування соціально значущих якостей у неповнолітніх засуджених може здійснюватися саме на усталеній методичній основі.

Крім психолого-педагогічних методів формування соціально значущих якостей застосовуються різноманітні засоби, тобто предмети матеріальної і духовної культури, що використовуються для виконання педагогічних завдань (художня література, народна творчість, кінофільми та ін.). Однак, застосовуючи зазначені методи і засоби формування соціально значущих якостей, необхідно пам'ятати, що вибір кожного з них залежить від рівня сформованості цих якостей і від вікових особливостей неповнолітніх засуджених.

Для підвищення рівня ефективності процесу ресоціалізації, а також формування соціально значущих якостей у неповнолітніх засуджених Прилуцької виховної колонії Управління Державної пенітенціарної служби України в Чернігівській області розроблено спеціальну модель (рисунок), яка ґрунтується на принципах гуманізму, єдності виховання і суспільного життя, самостійності, свободи вибору, креативності, колективної добродійної діяльності.

Модель формування соціально значущих якостей особистості неповнолітніх засуджених у процесі їх ресоціалізації

Наведена модель містить підготовчий, пізнавальний і конструктивний етапи, у ході яких у неповнолітніх засуджених розвиваються соціально значущі якості, відбувається оволодіння відповідними знаннями, уміннями і практичними навичками.

На першому – *підготовчому етапі* – домінують ігрові засоби, спрямовані на розвиток експресивних, інтелектуальних і соціальних здібностей.

На другому – *пізнавальному етапі* – провідним типом діяльності неповнолітніх засуджених є соціально-схвальна суспільно корисна діяльність. Перевага надається проєктній, ігровій, змагальній діяльності, а також робота у групах за інтересами.

На третьому – *пізнавальному етапі* – у неповнолітніх засуджених зміцнюються мотиви громадянського обов'язку, суспільної корисності, прагнення до самовиховання. Головними методами, формами і засобами на цьому етапі є тренінги, навчально-практичні конференції, профорієнтаційні заходи, дебати тощо. Поряд із колективною взаємодією неповнолітні засуджені здатні виходити на позицію чіткого визначення своєї індивідуальної ролі у соціумі.

Важливою умовою ефективності формування соціально значущих якостей є не лише і не стільки послідовне входження неповнолітніх засуджених у вищенаведені етапи, а й виконання ними різноманітних ролей в умовах позбавлення волі (учасник, виконавець, організатор, керівник) з урахуванням ціннісних орієнтацій і вікових особливостей.

Список використаних джерел

1. Іванов В. М. Соціально-психологічні аспекти переходу від системи виконання покарань до пенітенціарної системи / В. М. Іванов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К. : РВВ КІВС, 1997. – № 2. – С. 130–131.
2. Тальберг Д. И. Тюремная литература и тюремноеведение / Тальберг Д. И. – М. : Университетская типография, 1876. – С. 64.
3. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / Соловьев В. С. – М. : Мысль, 1988. – Т. 1. – С. 21.
4. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [авт.-уклад. Алексеєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Зверева І. Д. та ін.]. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.
5. Новий тлумачний словник української мови / [авт.-уклад. Яременко В., Сліпушко О.] – К. : Аконт, 2007. – Т. 2. – С. 184.